

Tóth Gergely

„Kik fegyvert viselnek, s török vért eresztnek, ezt azoknak csinálom”

Szerzői intenciók és a mohácsi csata értelmezési kísérletei

Listius László Magyar Márs című művében (1653)

Hitvány ember hitvány műve? A felemás Listius-recepció

Embernek aljas gonosztevő és többszörös gyilkos, költőnek tehetségtelen Zrínyi-epigon és Brodariesot versbe szedő plagizátor – körülbelül így lehet összefoglalni a Listius Lászlóval (1628–1662) és művével, az 1653-ban megjelent *Magyar Márssal*, avagy *Clades Mohachianával*¹ foglalkozó szakirodalom főbb megállapításait. Ez a kikristályosodott nézőpont gyakorlatilag már több mint egy évszázada változatlan, köszönhetően két kutató szorgos munkájának. Az egyikőjük Komáromy András, aki egy kismonográfiában és több tanulmányban tárgyalta Listius László életét – talán senki sem gyűlölte annyira kutatása tárgyát, mint ő.² A másik szerző pedig Pintér Jenő, aki minuciózus munkával kimutatta, hogy a mohácsi csatáról szóló költemény egyes részei, fordulatai milyen egyéb művekre vezethetők

¹ Kritikai kiadása: LISTIUS László, „Magyar Márs, avagy Mohách mezején történt veszedelemnek emlékezete”, in Madách Gáspár, Egy névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei, kiad. VARGA Imre, Cs. HAVAS Ágnes, STOLL Béla, Régi Magyar Költők Tára (RMKT) XVII. század 12 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 263–416. A műből származó idézeteket a kritikai kiadás alapján közlöm, a rész („pars”) és a strófa száma szerint. Itt jegyzem meg, hogy számos alkalommal hibásan *Cladis Mohachianae*, vagy *Clades Mohachianae* alakban idézik a mű címét, az első rész elején található címadás alapján (*Cladis Mohachianae pars prima*, ld. uo. 267). A helyes hivatkozási forma természetesen a nominativusi alak, a *Clades Mohachiana*. Egyébként már ebben is Zrínyit imitálja Listius, aki az *Obsidio Szigetiana* latin címet adta munkájának, s hasonló módon kezdi a munkáját (*Obsidionis Szigetianae pars prima*). Ld. ZRÍNYI Miklós, „Obsidio Szigetiana”, in Zrínyi Miklós, *Adriai tengernek Syrenaia* (Béchen: Cosmerovius, 1651), C2r.

² KOMÁROMY András, „Köpcsenyi gróf Listius László”, *Századok* 20 (1886): 32–53, 122–140; KOMÁROMY András, *Listi László élete* (Budapest: Heisler J., 1887); KOMÁROMY András, „Adatok Listi László életéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 7 (1897): 335–345, 451–470.

vissza – s eközben ő is a lehető megmélyebb megvetéssel szólt a szerzőről és alkotásáról.³ A későbbi recepció ezen a nyomvonalon futott tovább.⁴

A meglehetősen egysíkú képet csak itt-ott színesíti néhány elismerő gesztus: Babits Mihály Listius-centója, vagy éppen Radnóti Miklós írása, amelyben kiemeli a költő „könnyedségét”, képei „szépségét”.⁵ Talán a legjelentősebb elmozdulás Kovács Sándor Iván tanulmányában tapasztalható. Ő már megpróbálta leválasztani a bűnlajstromot az életműről: kijelentette, hogy Listius az igazán rettenetes gázságait a műve megjelenése után követte el. Ezzel a megoldással, ha nem is teljesen, de jobbra sikerült kikerülnie a folyamatos moralizálás és szemforgatás zsákutóját, ami az addigi kutatást jellemezte. A jeles kutató így már rátérhetett Listius költészetére, amelyet hosszú elemzésben vizsgált és méltatott (elsősorban verselését és rímeit), rámutatva ugyanakkor a „Mohács-eposz” szerkesztésbeli és egyéb gyarlóságaira is.⁶

Ha már a gyarlóságoknál tartunk, érdemes rámutatni a Listius-recepció másik fő jellemzőjére is. A kutatók ugyanis, miután végigjárták a szerző életének gyászos stációit, és rámutattak a *Magyar Márs* vélt vagy valós hibáira, illetve kétségtelen gyengeségeire, általában felmentve érezték magukat az alól, hogy a mű keletkezésének okait, a szerzői szándékot és a mű egyéb sajátosságait feltárják – megelégedve azzal a következtetéssel, miszerint hitvány ember tolla alól csak hitvány alkotás születhet. Természetesen mi sem tudunk teljesen elvonatkoztatni a szerző rettenetes életétől, a tanúvallomásokban szereplő rémtetteitől. De ha kutatói tekintetünket foglyul ejti Listius, a szerző borzongató figurája – ahogy annyi más kutatóét is előttünk –, akkor soha nem fogunk eljutni a műhöz. Mi egyébként is fordított irányban haladnánk: a műből akarunk eljutni a szerzőhöz, illetve a mű kontextusához. Tanulmányunkban ugyanis azt szeretnénk bemutatni, hogy a Zrínyi-imitáción, illetve Brodarics művének Balassi-strófákba alakításán kívül, Listiusnak más céljai is voltak a *Magyar Márs* megírásával – s e célok jól kivehetők a szövegből. Emellett arról is kívánunk írni, hogy a műnek sok olyan egyéni vonása van, amelyek szoros kapcsolatban állnak szerzőnk saját társadalmi helyzetével, iskoláztatásával, esetleges politikai törekvéseivel és kapcsolataival,

³ PINTÉR Jenő, „Listius László Mohácsi veszedelmének forrásai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 16 (1906): 152–171, 280–291.

⁴ Ld. például Bán Imre rövid ismertetését Listius életművéről: B. I., „Liszi László”, in KLANICZAY Tibor szerk., *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig, A magyar irodalom története 2* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 199–200., illetve Varga Imre jól adatolt, de hasonló hangvételű összefoglalását a kritikai kiadásban: VARGA, CS. HAVAS és STOLL, *Madách Gáspár...*, 771–779.

⁵ BABITS Mihály, „Régi magyar irodalom”, in B. M., *Összegyűjtött versei*, közread. BELIA György (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977), 207; RADNÓTI Miklós, „Egy kalandorköltő a 17. században”, in R. M., *Művei*, közread. RÉZ Pál (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978), 903–910.

⁶ KOVÁCS Sándor Iván, „»Dunán-inneni« íróarcok VII.: Listius László (1628–1662)”, *Vasi Szemle* 58 (2004): 1:56–76.

illetve korának politikai irodalmával, eszmei áramlataival. Ennyit, úgy véljük, megérdemel ez a 4242 soros magyar nyelvű költemény, bármilyen ember is volt a szerzője.

„Vér benne buzdullyon, s Törökre tódúllyon” – történelmi háttér és szerzői szándék

Ahogy azt jeleztük, az eddigi kutatás nem vizsgálta meg alaposabban a *Magyar Márs* genezisének kiváltó okait, így a keletkezés időpontjának kérdését sem – csupán azt rögzítették, hogy Listius a nagy pályatársat imitálva, két évvel a *Syrena*-kötet megjelenése után adta ki saját versgyűjteményét, benne a Mohács-eposszal.⁷ Nyilvánvalóan Zrínyi munkája volt az elsődleges ösztönzője Listiusnak: ezt a korábbi kutatás már bőségesen igazolta. Csakhogy nem elégedhetünk meg a nagy előd hatásával, mert Listius műve – amint azt látni fogjuk – néhány alapvető vonásában eltér a *Szigeti veszedelemtől*, továbbá a hasonló elemek sem feltétlenül csupán Zrínyi munkájából vezethetők le. Az alábbiakban tehát azt tekintjük át, hogy milyen szellemi áramlatok fedezhetők fel a *Magyar Márs* szövegében, vagyis hogyan lehet kontextualizálni a művet a kor politikai és szépirodalmában; emellett elnagyolt ecsetvonásokkal a történelmi színpadot is felvázoljuk, amelynek történései véleményünk szerint ugyancsak fontos szerepet játszottak a keletkezésben.

A lehetséges motivációk közül először egy általánosabb jelenségre szeretnénk felhívni a figyelmet. A korábbi kutatásokból kiderült, hogy a 17. század elejétől felerősödő katolikus megújulás irodalmában, argumentációjában az oszmánok elleni küzdelem fontos szerepet kapott; így a sorra katolizáló magyar főrendek reprezentációjában és mecenatúrájában is erősen érvényesült.⁸ A katolikus álláspontot jól összefoglalja a Nádasdy Ferenc által jegyzett ajánlás, amelyet Révay Péter *Commentarius*ának 1652. évi kiadása elé írt. Ebben ugyanis a magyar főrend azt írja: bár a haza igen megfogyatkozott állapotban van az oszmán hódítás miatt, lehet okunk a reményre, mert a Szent Korona a mi kezünkben van: ha egyetértés lesz közöttünk, és minden magyar visszatér a katolikus hitre, lerázhatjuk a török zsarnok igáját.⁹

⁷ Ld. KOMÁROMY, *Listi László...*, 13–14; BÁN, „Liszi László”, 199; VARGA, CS. HAVAS ÉS STOLL, *Madách Gáspár...*, 775.

⁸ Ld. erre GALAVICS Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen: Török háborúk és képzőművészet* (Budapest: Képzőművészeti Kiadó, 1986), 73–90.

⁹ „Nam quamvis regni nostri quondam florentissimi res atque vires insolentibus Turcarum victoriis succisae admodum sint, eiusque immane iugum, quod praecipuae Regni partes ferre coguntur, non facile sistendas lachrymas patriae amantibus elicere debeat: tamen cum Angelica Corona, a qua tanquam a fonte in nos felicitas omnis olim manavit, manus hostium evaserit, inque suum redux regnum apud nos sit, ea nos bene sperare iubet, aliquando fore, ut excusso tyranni infensissimi iugo

De nemcsak a katolikus propaganda állt az erősödő oszmánellenes hangulat mögött, hanem a mindennapi tapasztalatok. Példaként állíthatjuk Listius négy főrendű kortársát, Esterházy Lászlót, Zrínyi Miklóst, Batthyány Ádámot és a már említett Nádasdy Ferencet, akik maguk is várkapitányok, katonai tisztségek betöltői voltak, és az életük nem kis részben az oszmánok elleni védekezés szervezéséből állt. Nem csoda, hogy türelmetlenül várták és óhajtották a török kiűzését. Bene Sándor a korabeli közvéleményt vizsgálva rámutat, hogy a Zrínyiász, a *Mátyás-elmélkedés*, a főúri (Batthyány, Nádasdy, Zrínyi stb.) rezidenciák török csatajelenetei, vagy a Nádasdy által kiadott *Mausoleum* hasonló mentalitást tükröznek: miközben kendőzetlenül bemutatják az oszmánok elleni évszázados küzdelem rettenetes pusztítását, mindent betöltő valóságát, egyben az ősellenség legyőzhetőségét is propagálják. Alkotóik, megrendelőik bizakodtak a jövőben.¹⁰

Listiust emellett befolyásolhatta a mű írása alatti gyakori csatazaj is. Az 1650-es évek elején a Magyar Királyság határvidékét sűrűsödő török támadások érték, amelyre a királyi haderők is keményen reagáltak – annak ellenére, hogy a Habsburg Birodalom és a Fényes Porta 1649-ben meghosszabbította a fennálló békét. A súlyos összecsapások miatt sokan gondolták úgy, hogy rövidesen újabb háború robban ki a két nagyhatalom között¹¹ – Zrínyi pedig később azt írta a *Vitéz hadnagyban*, hogy ez az időszak (az 1651. év, a „conjunctura” esztendeje) igen alkalmas volt „a török ellen való hadakozásra”, és egy nagy nemzetközi összefogás biztos sikert hozott volna ellenük.¹² Az első komoly incidens a kanizsai oszmán végváriak akciója volt, akik 1651

---

in pristinam vendicemur fortunam, si modo, qui sub una vincimur Angelica Corona, in huius gloria integra illibataque conservanda animis semper uniti fuerimus.” Franciscus de NADASD [NÁDASDY Ferenc], „Universis Inclitis Statibus Regni Hungariae”, in Petrus de REWA, *De Sacrae Coronae Regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna annos ultra DC clarissimae brevis commentarius* (Viennae Austriae: Cosmerovius, 1652), †[1]r–[†4]v, †1v–†2r; még ld. alább †3r–v (támadó szavak a protestánsok és a felekezeti megosztottság ellen). Az ajánlásra még ld. Kees TESZELSZKY, *Az ismeretlen korona: Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*, szerk. CZIBERE Mária; ford. TROSTOVSKY Gabriella (Pannonhalmi: Bencés Kiadó, 2009), 318–321; TÓTH Gergely, „Nádasdy Ferenc, Révay Péter műveinek kiadója (1652, 1659): Történelmi érdeklődés, imázsépítés, vagy politikai tett?” in *Háborúk, alkotások, életutak. Tanulmányok a 17. század közepének európai történelméről*, szerk. NAGY Gábor és VISKOLCZ Noémi, Miskolci Történelmi Tanulmányok (Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2019), 150–171.

¹⁰ Ld. BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Csokonai Könyvtár 19 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999), 388; a török csataképekre ld. KOLTAI András, Batthyány Ádám: *Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén*, A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai: Források, feldolgozások 14 (Győr: Győri Egyházmegyei Levéltár, 2012), 173–174.

¹¹ Vö. B. SZABÓ János és SUDÁR Balázs, „»Independens fejedelem az Portán kívül«: II. Rákóczi György oszmán kapcsolatai: Esettanulmány az Erdélyi fejedelemség és az Oszmán Birodalom viszonyának történetéhez (2. rész)”, *Századok* 147 (2013): 931–999, 945–946; SZABADOS János, „Újabb javaslat a vezekényi csata értelmezéséhez”, *Hadtörténelmi Közlemények* 132 (2019): 783–808, 783–785.

¹² Ld. ZRÍNYI Miklós, „Vitéz hadnagy” in ZRÍNYI Miklós *Próza művei*, NÉGYESY László hagyatékából

augusztusának elején ágyúkkal vonultak fel Kiskomárom ellen, de nem sikerült elfoglalniuk.¹³ Válaszul a magyar végvári és főúri seregek, Zrínyi Miklós, Batthyány Ádám, Keglevich Péter, Esterházy László, sőt Christoph Puchheim komáromi várkapitány, a haditanács alelnöke vezetésével Segesd oszmán végvár külvárosát pusztították el.¹⁴ Mindkét esetben tekintélyes haderők, több ezer fős seregek indultak támadásra. 1651 őszén török sereg fosztogatta a Muraközt, de Zrínyi szétverte őket; ugyancsak ősszel Felső-Magyarországot pusztította jelentős oszmán portyázó csapat. 1652 tavaszán Isaszeg oszmán erődjének építése miatt voltak komolyabb harcok.¹⁵ Nevezetes összecsapás volt még az 1652. augusztus 26-án lezajlott vezekényi csata, amelynek oka szintén az volt, hogy Musztafa esztergomi bég Nyitra vármegyébe tört és magyar falvakat hódoltatott, illetve fosztogatott, ám a visszatérő oszmán sereget Forgách Ádám felső-magyarországi főkapitány megtámadta.¹⁶ Habár a csatában nagy valószínűséggel a törökök szenvedték el a tetemesebb embervesztést, a négy Esterházy-családtag eleste és országos hírű temetése miatt az esemény inkább tragikus színezetet nyert, illetve hatalmas visszhangot kapott, és nemcsak a főúri família reprezentációjában, hanem a korabeli publicisztikában is állandó hivatkozási pont lett, mint a török elleni önfeláldozó küzdelem új példája.¹⁷

Listius dunántúli székhelyű főúrként, nap mint nap tapasztalhatta a háborús állapotokat és a törökellenes hangulatot – a műve egyértelműen erről tanúskodik. Emellett, mint látni fogjuk, igen jól ismerhette a katolikus megújódás történelemképét és oszmánellenes retorikáját, sőt, amint arra alább ugyancsak kitérünk, ennek eszköztárát határozottabban alkalmazta, mint Zrínyi a saját eposzában. Végül az is szembeötlő, hogy Listius perorációja sokkal explicitebben fejezi ki a török elleni

s. a. r. KOVÁCS Sándor Iván és mások, *Zrínyi-könyvtár 1* (Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1985), 101–176, 119. Vö. KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós, 2.*, átdolg. kiad., Irodalomtörténeti Könyvtár 14 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 347.

¹³ Ld. SZVITEK Róbert József, *Kiskomárom végvár szerepe a dél-dunántúli végvári rendszerben*, Doktori (PhD) disszertáció (Budapest: ELTE BTK, 2008), 61–63.

¹⁴ Ld. PERJES Géza, *Zrínyi Miklós és kora, 2.* bőv. kiad. (Budapest: Osiris, 2002), 132–135.

¹⁵ Uo., 122; SZABADOS, „Újabb javaslat...”, 784.

¹⁶ A csatára újabban, a korábbi irodalom részletes ismertetésével ld. ÚJVÁRY Zsuzsanna, „»De valamíg ez világ fennáll, mindennek szép koronája fennáll«”: A vezekényi csata és Esterházy László halála”, *Hadtörténelmi Közlemények* 119 (2006): 943–972; SZABADOS, „Újabb javaslat...”, 785–800.

¹⁷ PÉTER Katalin, *A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei: A Siralmas Panasz keletkezéstörténete*, Irodalomtörténeti Füzetek 83 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 11–12; GALAVICS, *Kössünk kardot...*, 80–88; VISKOLCZ Noémi, „Az Esterházyak temetkezéseiről a 17. században”, *Művészettörténeti Értesítő* 58 (2009): 245–269, 249–253; MARTI Tibor, „Az Esterházyak vitézi ethosza a 17. században”, in *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. ÁCS Pál, SZÉKELY Júlia (Budapest: Balassi, 2012), 398–409; SZILÁGYI András, „Clipeus sive propugnaculum Christianitatis: Egy európai szállóige időszívsége és képi megjelenítésének változatai a 17. század második felében”, in *Irodalomtörténet, tudománytörténet, esztétikátörténet: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*, szerk. PAPP Ingrid, Reciti konferenciakötetek 7 (Budapest: Reciti, 2020), 231–250, 240–245.

küzdelemre való felhívást, mint epikus mintája. Szerzőnk a műve végén egyrészt világosan megnevezi a célközönségét: a magyar végvári katonaságot, a vitézlő rendet, illetve osztályos társait, a várkapitányi, főkapitányi tisztségeket viselő főrendeket. Másrészt azt is világosan artikulálja, hogy mi a célja művével: az oszmán hódítók elleni támadásra való ösztönzés.

A' Magyar hiveknek, s hazám Vitézinek, irásomot ayánlom
Kik fegyvert viselnek, s Török vért eresztnek, ezt azoknak czinálom,
Es a' Magyar Mársot, mint hüseges társot verseimmel ayánlom.

(Peroratio, 9)

[...]

Vér benne buzdullyon, s Törökre tódullyon, mezőt magának végyen,
A' Pogány határán, s régi diadalman, hasonló czapást tégyen,
Szerem föld Várait, és töb határait, a' Töröktől megh-végyen.

(Peroratio, 11)

Listius az utóbbi strófában sokkal messzebb megy, mint Zrínyi: törökellenes háborúra biztat, amelynek a szerémségi várak visszaszerzésével, tehát gyakorlatilag a török kiűzésével kell véget érnie. Valószínűnek tartom, hogy Listius harcias felhívását az 1650-es évek elejének egyre hevesebbé váló végvári harcai váltották ki.

A fenti buzdításból ugyanakkor egy másik nagyon fontos következtetés is adódik. Mégpedig az, hogy a *Magyar Mársot* is teljes joggal említhetjük ama művek sorában, amelyekben a fent említett váradalom, a török iga lerázásának óhaja megnyilvánul. Bár Listius egy vereséget tárgyal, a fő üzenete nem az önvád és a panasz, hanem az aktivizálás, a harcvágy, sőt a bosszúvágy felszítése. Az is kijelenthető (és az alábbiakban reményeink szerint bőségesen bizonyítást nyer), hogy szerzőnk alkotása általában a korabeli fokozódó törökellenes hangulatra – és ennek különféle (irodalmi, képzőművészeti, egyházi) megnyilvánulásaira – rezonál, nem csupán a Zrínyiászra.

A Mohács-tematika problémája

De miért éppen a mohácsi csatát választotta témaként? Ezt a kérdést már többen feltették, de a választ nem igazán keresték rá, csupán értetlenségüket fejezték ki Listius döntése kapcsán. Komáromy szerint „már a tárgy megválasztása oly szerencsétlen, hogy a legjobb feldolgozás mellett sem lehetett volna vele hatást idéznie elő.”¹⁸ De vajon valóban így van? Listius eposzi témájának kidolgozásakor kétségkívül Zrínyit imitálta, hiszen Mohácsnál – legalábbis szerzőnk előadásában – ugyanaz történik,

¹⁸ KOMÁROMY, *Listi László...*, 14.

mint Szigetvárnál: a magyarság betölti a feladatát, védelmezi a kereszténység bástyáját, s elvérzik ugyan, de vereségében is felmagasztosul, s elnyeri a mártírok koronáját.¹⁹ A vértanúságot igen szép képekkel és hasonlatokkal jeleníti meg Listius, így például ebben a strófában:

Hazáik őrzői, és oltalmazoi, megh-tetctzik hogy vóltanak,
Vérek hullásával, s magok romlásával, szeretői vóltanak,
Curtius modgyára, s ennek példáiara, minnyáian megh-hóltanak (XI. 91)

A magyar sereg mártíromsága egyébként már Brodarics művében is több alkalommal megjelenik, kiegészülve a védőbástya-toposszal: előbb a Perényi-jóslatban, a húszezer magyar vértanú szomorú víziójának elbeszélésekor, később pedig akkor, amikor az egykori kancellár keserű haraggal visszautasítja Cuspinianus árulás-vádját.²⁰ Listius részben egyenesen innen kölcsönzi a mártír-tematikát, részben pedig Zrínyitől, de a kibontás, a bibliai és antik mitizáló képek sorjázása az ő leleménye és elvitathatatlan érdeme.²¹

Ami Lajos mártíromságát, illetve apoteózisát illeti, ez Brodaricsnál nem található meg. Szerzőnk természetesen a Zrínyiász mintájára dolgozza ki ezt az epizódot, de sokkal terjedősebben írja meg, mint Zrínyi a várkapitány-ös mennybevitelét.²² Itt Listius nyilván verseng a nagy példaképpel. Ugyanakkor Lajos effajta felmagasztalása sem előzmény nélküli. Már Brodarics is eszményíti az ifjú királyt, s később a nyugat-európai képzőművészeti, irodalmi alkotásokban is gyakran mártírként, martyr Christiként szerepel.²³

¹⁹ A témára legutóbb bővegesen, Zrínyi és katonái halálának ábrázolásához kapcsolható analógiákkal, illetve további irodalommal: BENE Sándor, „Szulejmán halála a Zrínyi-eposzokban: Történeti poétikai megközelítés”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 746–779, 752, 764–766, et passim.

²⁰ Ld. erre TÓTH Zsombor, „The Making of ...: Hogyan készül(t) Mohács?” in TÓTH Zsombor, *A történelmem terhe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*, Ariadné könyvek (Kolozsvár: KOMP-PRESS Korunk Baráti Társaság, 2006), 9–52, 14–17; Uő, „Fons vs. Memoria? Retorikatörténeti megjegyzések Brodarics Istvánnak a mohácsi csatáról készült latin nyelvű beszámolójához: Esettanulmány”, in Uo., 53–81, 67–69; KASZA Péter, *Egy korszakváltás szemtanúja: Brodarics István pályaképe*, Sziluett – korszerű történelmi életrajzok (Pécs–Budapest: Kronosz, 2015), 197; TÓTH Gergely, „Bűnbakképzés és propaganda: Az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata a kora újkori történetírásban (I. rész: a 16. század történetírása)” in *Több mint egy csata: Mohács: Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*, szerk. FODOR Pál és VARGA Szabolcs, Mohács 1526–2026 – Rekonstrukció és Emlékezet (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2019), 75–148, 75, 84.

²¹ LISTIUS, *Magyar Márs...*, XII. 99–108. Még ld. KOVÁCS, „Listius László”, 64.

²² LISTIUS, *Magyar Márs...*, XII. 1–46.

²³ Ld. PAPP Júlia, „Az 1526. évi mohácsi csata 16–17. századi képzőművészeti recepciója”, in FODOR és VARGA, *Több mint egy csata...*, 149–193, 154–164.

Úgy vélem egyébként, hogy a mohácsi csata történetében megvolt az eposz lehetősége, de ehhez egy sokkal nagyobb formátumú, anyagához bátrabban nyúló költő szükségeltetett volna. Listius azonban túlságosan ragaszkodott a Brodarics-alapanyaghoz, a cselekmény kidolgozásánál alig tért el tőle.²⁴ Amilyen kiváló volt költői, lírai tolla, olyan ötlettelen és bátortalan volt epikus szerzőként. Ebben Zrínyi sokszorosan felülmulta, aki fikciós eljárásaival valódi eposzt gyúrt a szigetvári ostromból.²⁵ Így aztán, ami a Szigeti veszedelemben működik, az a *Magyar Mársban* nem: az olvasó kevésbé képes átérezni a Mohácsnál elesettek heroikus küzdelmét.

Csakhogy Listius nem csupán az epikus formával és a mártírium-tematikával operál, hogy üzenetét – a török elleni szakadatlan, megalkuvás nélküli harcra való felhívást – eljuttassa a célközönségéhez. Más eszközei is vannak, és ezek alkalmazásakor már részben elkanyarodik a nagy mintától. Az alábbiakban ezeket az eszközöket vesszük sorra.

Attila, az „igaz magyar vér” és a vitézi ethosz

Listius a „nemes Magyarország státusihoz”, vagyis a rendekhez szól az ajánlásban – megegyezőleg Nádasdy Ferencsel, aki ugyanígy tett a Révay-féle *Commentarius* ajánlásában, illetve hasonlóan Zrínyihez, aki a magyar nemességnek dedikálta munkáját.²⁶ Szerzőnk tehát ebben is igazodik a kortársak gesztusaihoz. Listius

²⁴ Ld. erre elsősorban PINTÉR, „Listius László...”, 156–171.

²⁵ Ld. erre újabban BENE Sándor, „Szigeti veszedelem: fikció, valóság és a halál pedagógiája”, in „Vár állott...” *Tudományos történeti konferenciák*, Vajdahunyadvár, 2013–2016, szerk. HERMANN Róbert (Budapest: LineDesign, 2017), 131–162, 148–159. Még ld. KISS Farkas Gábor, *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában* (Budapest: L'Harmattan, 2012), 155–263.

²⁶ Listius ajánlását ld. LISTIUS, *Magyar Márs...*, 263. A Nádasdy-ajánlás vonatkozó részét ld. NÁDASDY, „Universis inclitis...”, †[1]r; Zrínyi ajánlása: Zrínyi, „Obsidio Szigetiana...”, [a címlap verzőjén.] A jelenségre még ld. BENE, *Theatrum politicum...*, 388–389. Magam igen valószínűnek tartom, hogy Listius ismerte a Nádasdy-féle kötetet, illetve onnan vette a státusokhoz szóló ajánlás ötletét is. Egyébként szerzőnk „üzleti” kapcsolatban is állt Nádasdyval 1647-ben. Vö. KOMÁROMY, *Listi László...*, 10. Megjegyzendő még, hogy később Esterházy Pál (1635–1713) szintén a „statusoknak” ajánlotta *Mars Hungaricus* (I) című művét („Universis Incliti Hungariae regni statibus”). Ld. ESTERHÁZY Pál, *Mars Hungaricus*, s. a. r., ford. IVÁNYI Emma, szerk. HAUSNER Gábor, Zrínyi-könyvtár 3 (Budapest: Zrínyi Kiadó, 1989), 205. (Köszönöm Hernády Juditnak, hogy segített a kötethez való hozzáférésben.) Valószínű, hogy Esterházy a műve címéhez hasonlóan a címzést is Listius munkájából kölcsönözte (bár az is lehet, hogy Nádasdytól). A műre még ld. Hernády Judit tanulmányát ugyanabban a kötetben. Esterházy tudvalevőleg ismerte Listius kötetét, egy versében imitálta is. Erre legújabbban, további irodalommal ld. HERNÁDY Judit, „Imitáció-típusok és önparafrázis Esterházy Pál lírájában”, in *Imitáció és parafrázis: Szövegváltozatok a magyar régiségben, Tudományos konferencia, Pécs, 2019. május 23–25*, szerk. BARTÓK István, JANKOVITS László és PAPP Balázs (Pécs: PTE BTK–Verso, 2020), 285–303, 288, 298.

ugyanakkor az egész művében érvényre juttatja a saját korára jellemző nemesi műltszemléletet, illetve nemesi nacionalizmust, amelynek része a szittyá és hun elődök emlegetése, a nemesi virtus dicsérete. Amint írja, Magógtól fogva vitézkedik a magyarság, vérrel szerzi meg a jussát, ahogy Attila is birodalmát; a magyar nemes olyan szabadsággal bír, mint senki a világon.²⁷ Mindez keveredik a Turcica-, illetve querela-irodalom toposzaival is, így a török elleni régi győzelmek felemlegetésével, Hunyadiakkal, Mátyás-kultusszal – amely ekkor már a katolikus műltszemléletnek is szilárd pontja volt –, illetve Magyarország hajdani gazdagságának, illetve hatalmának elsíratásával.²⁸ Fontosabb viszont az a kijelentése, hogy a Mohácsnál felsorakozó magyar katonák nem fajzottak el a Hunyadiaktól, azaz Jánostól és Mátyástól, illetve Kinizsitől, hanem ugyanolyan vitéz, kiváló katonák voltak.

Azoktól szármoztak, s ezek-is faizottak, benne van a' Magyar vér,
Ki mellyekben gyulad, s magábann-is vigad, hogy ha ellenséghez fér,
Ninczen oly nemzetségh, kinél az vitézségh, illy örömet fészket vér,

Táborban születtek, s hadban nevelkedtek, Bellona vólt daykájok,
Szablya forgatásban, s kopia rontásban, véresült-megh szablyájok,
A' Pogány nemzetnek, vérében ebeknek, ásztattatot ruhájok (IX. 54–55)

Listius költeményében tehát a mohácsi sereg nem valami mészárszékre induló, szánakozásra méltó sokaság – amint az Brodaricsnál, illetve egyéb történeti munkákban olvasható –, hanem Mátyás és Kinizsi leszármazottjai, kiváló katonák, akik miatt az utódoknak, vagyis Listiusnak és kortársainak sem kell szégyenkezniük.²⁹ Erre a fontos tanulságra alább még visszatérünk, mert a mű lényegi mondandójához vezetnek el. Előbb viszont két másik sokatmondó részletre kell felhívnom a figyelmet az idézetből: a „magyar vérré” és a „kopja rontásra”.

²⁷ Vö. LISTIUS, *Magyar Márs...*, IX. 7–13.

²⁸ Hunyadiak, Mátyás-kultusz: uo., IX. 48–51. Mátyásnak a katolikus műltszemléletben betöltött szerepére ld. TÓTH Gergely, »Matthias Augusto similis«: Mátyás király a kora újkori protestáns műltszemléletben”, in *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter, KISS Farkas Gábor, LÁZÁR István és MOLNÁR Dávid, *Convivia Neolatina 3* (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2019), 45–56, 55–56. Magyarország hajdani gazdagságáról szerzőnk több helyen is ír, részben Brodarics nyomán, de íróelődje szavait sokszorosan kibontva: LISTIUS, *Magyar Márs...*, III. 35–39, 41–64 (Erdély dicsérete!), 95–99. Az ország-dicséretre még ld. KOVÁCS, »Listius László...», 65–67. Az ország pusztulásának síratása: LISTIUS, *Magyar Márs...*, VIII. 5–7.

²⁹ Az ajánlásban szerzőnk a magyar rendek „nemes elejeknek” azaz a nemes elődeinek nevezi a mohácsi sereg katonáit. LISTIUS, *Magyar Márs...*, 266.

A 17. századi magyar szöveganyagban igen gyakran feltűnik „az igaz magyarság”, illetve „igaz magyar vér” kifejezés – amint arra Szabó András Péter nemrég felfigyelt. E fogalompár, illetve variációi a korabeli nemesi nacionalizmus kulcsfogalmaként, hívószavaként funkcionáltak, s egy felekezetek feletti nemzeti közösséget céloztak: a levélírók, politikai szereplők ilyen értelemben használták az egymás közötti kommunikációban. Az „igaz magyarság” egyben „tisztá” származást jelentett, és együtt járt vele a dicső ősöknek és a hadi virtusnak az emlegetése.³⁰ A fenti idézetben pontosan megtalálható mindez, és számos más helyen is a *Magyar Márs*-ban – így a Szabó által más forrásokból hozott példák bőséggel gyarapíthatók Listius-idézetekkel.

Szerzőnk úgy tekint e fogalomra, mint valami immanens, örökletes tulajdonságra. Mint láttuk, a Mohácsnál harcoló katonákban „benne van” (IX. 54); korábban erre hivatkozik a király, amikor a Dráva védelmére ad parancsot („az igaz magyar vér, ha ki beléjek fér, e’ dologban megh tessék,” V. 38.); Tomori katonái pedig azt mondják, hogy aki eltanácsolja a királyt a két tábor egyesítésétől, az „magyari szép vérét” megszégyeníti (VII. 65). Báthory ugyancsak arra buzdítja a katonákat, hogy a „magyar vért megmutassák”, vagyis harcoljanak hősieken (X. 46). És természetesen Listius szerint saját korának magyarjaiban is ott van ez az „igaz magyar vér”, csak éppen szunnyad: hiszen arra bízta a „Magyar Márs”-ot, azaz saját korának magyar katonáit, hogy „Buzduljon fel benned igaz magyar véred” (I. 40).³¹ A kifejezés hangsúlyos szerepeltetésével szerzőnk élesen különbözik a nagy mintaképtől. Zrínyi ugyanis az „igaz magyar vér” fogalommal egyáltalán nem él, ahogy a magyar nemesi nacionalizmus szólamait is jóval visszafogottabban alkalmazza³² – vélhetőleg kettős, horvát-magyar identitása, és eltérő politikai programja, vagyis a horvát és magyar rendiség integrációjára való törekvés miatt.³³

Listiusnál az „igaz magyarság” és a vele járó katonai virtus a Balassi által megformált vitézi ethosz eszköztárával, nyelvezetével jelenik meg. Elég csak elolvasni a mohácsi síkon felvonuló, „igaz magyar vérű” sereg dicséretét: mintha saját kora végvári katonáiról írta.

Ki-beszélhetlenség, ezekben vitézség volt, mert hozzá tanultak,
Tábor, és bay-vívás, miként egy jó lakás, közönségesek voltak,
Mert az ellenségtől, s rájuk ütésétől ritkán megh-futamodtak. (IX. 47)

³⁰ SZABÓ András Péter, „»De profundis«: Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában”, *Századok* 146 (2012): 1085–1160, 1117–1131. A szerző a *Magyar Márs*-ot nem vizsgálta tanulmányában.

³¹ További példák: III. 54; X. 85.

³² SZABÓ, „»De profundis«...”, 1131.

³³ Ld. erre BENE Sándor, „Szirének a térképen: Zrínyi Miklós, Zrínyi Péter és az irodalomtörténet földrajza”, in *Határok fölött: Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*, szerk. BENE Sándor, FODOR Pál, HAUSNER Gábor és PADÁNYI József (Budapest: MTA BTK, 2017), 37–78, 57–58.

Bajvívás, rajtaütés: a végvári élet mindennapjait jelzik. Még erősebb a párhuzam, a tudatos allúzió az alábbi strófákban, ahol szintén a török ellen 1526-ban felvonuló magyar sereg katonáit jellemzi:

Serények mint solymok, szükségkor vilámok, sok Török vért ontottak,
A' kik országokért, s édes hazájokért, nagy próbákon forgottak,
Tulaydon konczokért, s magok javaiért, Pogánnyal meghmordultak
(VIII. 71)

Egygyül egygyigh próbált, s viadalhoz számlált, s Vitézséget tanultak.
Vér-szomjúzó Márshoz, mint szarvas forráshoz, a' vér-ontáshoz szoktak
Kariók vérrel vídúlt, s testek sebtül úijult, sok Törököt rontottak;

Hegy, s völgy strása helység, czata, és mezőség, tánuló iskolájok,
Utakon harczolás, kergetés, s nyargalás, vólt kincz-tarto bányájok,
Oszpora Török pénz, s vérrel kereset kincz gyakran eset praedájok
(IX. 56–57)

A Balassi-reminiscenciák igen szembeötlőek e strófákban (sólymok, strázs, tanuló iskolájuk, seb, mezőség, nyargalás stb.). Egyértelműen a „Vitézek mi lehet...” lüktet Listius soraiban, ahogy számos más helyen is a műben.³⁴ Az utánzás mégsem annyira szolgál, inkább versengő. Az nyilvánvalónak tetszik, hogy Listius szándékosan zengi a magyar vitézek dicséretét a nagy költőelőd modorában – megkockáztatjuk a feltevést, hogy a Balassi-strófa mint versforma választása mögött is ez a tudatos imitációs törekvés áll.³⁵

A másik mintakép, a *Szigeti veszedelem* ugyancsak a vitézi ethoszt állítja elénk: bizonyára ez is hatott Listiusra. Vannak azonban lényeges különbségek. Amíg Zrínyinél a végvári élet megannyi apró mozzanatának ábrázolása (lesvetés, portya,

³⁴ A költőelőd versét ld. BALASSI Bálint, *Összes verse*, szerk. HORVÁTH Iván, TÓTH Tünde és VADAI István, hálózati kritikai kiadás (Budapest: ELTE BTK – CHER–BIÖP, 1998–2002) <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/itart.htm> (ld. a tartalomjegyzékben, a kezdősor szerint a megfelelő helyen); hozzáférés: 2021. 01. 30.

³⁵ Legalábbis a versforma választása a korban már nem magától értetődő; a fiatalabb pályatárs, Esterházy Pál a 32 verséből már csak kettőnél alkalmazza a Balassi-strófát, és ehelyett hús esetében a felező tizenkettőst választja (amelyben a Zrínyiász is íródott), megfelelően ezzel a 17. század közepétől teret nyert poétikai hagyománynak. Vö. HARGITTAY Emil, „Esterházy Pál költészete: Ciklusszerkesztés, újraírás, imagináció”, in *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás: Egy 17. századi arisztokrata életpálya a politika és a művészet határvidékén*, Szerk. ÁCS Pál (Budapest: Reciti, 2015), 389–406, 391–392. A Listiusnál jelentkező erős Balassi-hatásra természetesen már korábban is felfigyeltek, ám nem kerestek rá magyarázatot. Vö. PINTÉR, „Listius László...”, 289.; BÀN, „Liszi László”, 200.

túszejtés, „nyelv” fogása stb.) többé-kevésbé hiteles történelmileg, és a leírások a költő saját tapasztalatain, mindennapi életén alapulnak,³⁶ addig Listiusnál mindez inkább olvasmányélménynek, Balassi-utánzásnak tetszik, ráadásul az 1526-ban felvonult magyar sereget végvári lovas vitézekként jellemezni anakronizmus. Nem gondolnánk ugyanakkor, hogy szerzőnk tudatosan ferdít, hiszen aligha lehetett tisztában a 16. század eleji hadviseléssel. Inkább talán arról lehet szó, hogy a magyar katonai virtus a 17. századi közvéleményben már egyenlő volt a végvári katonák harcmódorával.

A Balassi-strófa és a nagyon intenzív Balassi-reminiscenciák mindenesetre azt jelzik, hogy Listius szándékosan heroizálta a Mohácsnál felsorakozott magyar katonákat, s ehhez saját korának elvárásai szerint végvári vitézekként ábrázolta őket. Ezzel talán olvasóiban azt is tudatosítani kívánta, hogy a végzetes csatában saját elődeik estek el – így jobban át tudták érezni a vereség tragikumát, és (legalábbis a szerzői szándék szerint) könnyebben felhorgadhatott bennük a vágy a visszavágásra. Listius vágyott célközönsége ugyanis – amint azt fentebb láttuk – a „török vért eresztő” végváriak, illetve a fegyverforgató nemesek és főurak voltak: vagyis a versformával és a Balassi-féle vitéz-ethosz imitációjával vélhetőleg az ő ízlésüknek és eszményeiknek kívánt megfelelni.

Magyarország patrónája, Szent István és az összes magyar szentek

A fentiek mellett Listius művének fontos vonása a korszakban egyre inkább teret nyerő katolikus műltszemlélet. Ahogy jeleztem, itt sem pusztán Zrínyi-imitációról van szó, mivel szerzőnk jóval többször, illetve sokkal nyomatékosabban alkalmazza annak eszköztárát. A két legfontosabb vallási komponense e műltszemléletnek a Patróna- és a Szent István-kultusz volt, amely a 17. század első felében erősödött fel a honi egyházi és világi irodalomban, képzőművészetben egyaránt, elsősorban jezsuita hatásra.³⁷ Szerzőnk pontosan követi ennek alaptételeit. Így nyilvánvalóvá

³⁶ Ld. erre KLANICZAY, Zrínyi Miklós, 193–194; PERJÉS, Zrínyi Miklós..., 146–154.

³⁷ GALAVICS, *Kössünk kardot...*, 73–76; TUSKÉS Gábor, „Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban: Magyarország – Mária országa”, in *„Hol vagy, István király?” A Szent István-hagyomány évszázadai*, szerk. BENE Sándor (Budapest: Gondolat Kiadó, 2006), 237–267, 249–258; BENE Sándor, „A Szilveszter-bulla nyomában: Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány fordulópontja”, uo., 89–124; TÓTH Gergely, *Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történeírásban (16–18. század)*, (Budapest: MTA BTK TTI, 2016), 13–42; Uő, „Történelmi szimbólumok a magyarországi rekatolizáció szolgálatában: Régi témák új vonásokkal” (kézirat); az iskolai színjátszás és a magyar történelmi tárgyú drámák vonatkozásában a korszakban jelentkező Szent István- és Patróna-kultuszra ld. PINTÉR Márta Zsuzsanna, *A történelmi dráma alakzatai a 16–18. századi magyar irodalomban* (Budapest: Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány – L'Harmattan Kiadó, 2019), 53, 197, 235–236, 239–240.

teszi, több helyen is, hogy a török elleni küzdelem csak akkor vezethet sikerre, ha a Szűzanya és az első magyar király pártfogolja az országot, amihez pedig a magyarságnak vissza kell térnie az anyaszentegyházhoz. Mindezt igen szépen illusztrálja a költő imája a patrónához:

Te áldot, s szentséges, égből dűchöséges, Angyalok Kiralyneja!
Tekénch seregedre! s megh ritkúlt népedre, Magyarok Patronája!
Ne szenved Pogánynak, s dühöt haragiának, országod rabolnia! (II. 56)

Fontos ebből a szempontból Báthory csata előtti szónoklata is. A szöveg magja itt is Brodarics alkotása, aki szerint a nádor azt mondta, „Maga Isten is alászáll a magasból azok mellé, akik az ő szent hitéért harcolnak”.³⁸ Listius azonban kibontja ezt az egy mondatot, és az új katolikus történelemszemléletnek megfelelően már hangsúlyosan szerepel Isten mellett Szent István, Szűz Mária, illetve az országfelajánlás is.

Maga-is az Isten, magas égből itten, ielen lesz hiveiért,
Maga fogh harczolni, s népét oltalmazni, szent irgalmasságáért,
Megh-bátorit minket, s nem hadgya lelkünket, végtelen ió-vóltáért;

Angyalit el-küldi, s szent Mihály a’ rendi, egész legioival,
Maydan körül veszi, s sziveket el-veszi, Szultánnak hadaival,
Ama boldogh szüz-is, esedezik ez-is, Fiánál irgalmával.

A’ boldogh szent István, még mikor megh-halván, ennek hadgya országát,
Gondviselésére, s Annya kegyelmére, ajánlá kis ioszágát,
A’ Magyar-Országot, s mind a’ Magyarságot, nemzetinek Világát (X. 53–55)

A magyarok harc előtti imáját Listius már nem a brodaricsi mű alapján, hanem saját leleményből alkotja meg. Az Atyaistenhez ószövetségi nyelvezetű ima száll, de utána rögtön a Szent Szűzhöz fohászkodnak, majd Szent Istvánhoz és az összes magyar szenthez.

³⁸ Ld. BRODARICS István, „Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről”, ford. KULCSÁR Péter, in *Örök Mohács: Szövegek és értelmezések*, szerk. B. SZABÓ János és FARKAS Gábor Farkas (Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020), 301–325, 318 (Kulcsár Péter fordítása); eredeti szöveg: Stephanus BRODERICUS, *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima*. Ed. Petrus KULCSÁR, *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum*, Series Nova VI (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 192. (Szakasz száma.)

Te-is áldot szép Szüz, ki tiszta mint láng tűz, vagy Fiad iobia felől,
Te vagy szo-szollója Magyarok Aszszonya, vitezséggel végy elől,
Rettentő fegyverrel, s fiad érdemével, Pogányt verd-megh egy felől.

Te boldogh szent István, érdemes vagy méltán, végy esedezésedben,
A' miként Iudásnak, Lérémiás annak, adgy fegyvert job kezünkben,
Mellyel a' sereget, s Pogány ellenséget, verhessük-megh mindenben.

Ti-is Magyar szentek, a' kik könyörgéstek, mint egy arany chészekben,
Isten oltáránál, s arany bárányánál, egyenlő dichiretben,
Mint tömien illatot, drága áldozatot, mutatok kéréstekben (XI. 4–6)

Ugyancsak ide sorolandó, hogy Listius költeményében maga Szűz Mária jár közben Lajosért a fiánál, és szónoklatot mond az érdekében (XII. 37–42) – ez egyben bántortalan próbálkozás az epikai „csodás elem”, az isteni beavatkozás alkalmazására.³⁹

Végül említsük meg Listius egyik különálló versét, amely ugyancsak az 1653-ban publikált kötetben jelent meg. Címe: „A boldogságos Szűz Máriához, Magyarország patrónájához”. A toposzokból építkező vers fő gondolata az a korabeli katolikus alaptétel, miszerint a magyar nemzet Mária tiszteletének elhanyagolása, és az új tanok követése miatt szenved el a csapásokat.⁴⁰ Ahogyan azt említettük, ez az alapgondolat számos korabeli katolikus történeti és hitvitázó munkának, így a jezsuita Inchoffer egyháztörténetének, illetve részben a már említett Nádasdy-féle ajánlásnak is.⁴¹

Ma már tudjuk, hogy ez a hangsúlyos Mária- és Szent István-kultusz, továbbá a harcos felekezeti nézőpont, amely a műben jelentkezik, nem csupán valami utánzott dolog, hanem Listius László iskolai tanulmányainak eredménye. Szerzőnk neveltetéséről sokáig semmilyen ismerete nem volt a kutatásnak, ám az utóbbi években-évtizedekben megjelenő iskolatörténeti adattárak róla is fontos adatokat hoztak felszínre. Kiderült ugyanis, hogy Listius 1641-ben, tizenhárom évesen a nagyszombati jezsuita gimnáziumban végezte a syntaxis- avagy a mondat- és szórend- tanulmányt,⁴² s innen ment tovább a bécsi jezsuita gimnáziumba, ahová 1641. november

³⁹ Vö. BÁN, „Liszi László”, 199.

⁴⁰ A verset ld. VARGA, CS. HAVAS és STOLL, *Madách Gáspár...*, 470–476, az említett rész uo., 474. A versre még ld. TŰSKÉS, „Egy történelmi toposz...”, 256–257.

⁴¹ Inchofferre legújabbán ld. TÓTH, *Szent István...*, 26–31; a Nádasdy-ajánlásra ld. fentebb.

⁴² A használt adatbázis: *A nagyszombati, pozsonyi és győri jezsuita gimnáziumok diáksága (1616–1773) (Anyakönyvi adattár I–III)*. Szerk. FAZEKAS István, KÁDÁR Zsófia, KÖKÉNYESI Zsolt és TERNOVÁCS Bálint. Internetes adatbázis: https://library.hungaricana.hu/hu/collection/iskolai_ertesitok_JezsuitaGimnaziumokDiakjai/ (hozzáférés: 2021. 01. 30). A Listiusról szóló adat ugyanebben az adatbázisban: *A nagyszombati jezsuita gimnázium diáksága: Anyakönyvi adattár (1616–1772)*, nr.

22-én iratkozott be a téli félévre, ugyancsak a syntaxis-osztályba; neve 1642. március 23-án bekerült az egyetemi magyar náció anyakönyvébe is.⁴³ Az antik költészetben való jártassága, és egyben határozott katolikus műltszemlélete tehát minden bizonynyal a jezsuita gimnáziumokban végzett stúdiumainak köszönhető.

Erdély, Horvátország és a nádor – aktuálpolitikai kiszólások a műben

Listiusnál több esetben megfigyelhetőek olyan részletek, amelyek saját korának közéleti viszonyaira vonatkoznak, illetve amelyekből saját politikai állásfoglalása körvonalazódik. Ilyen szakasz például a Szapolyai vezette erdélyi had dicsérete. Listius szerint ők is „Márs iskoláiban” nevelkedtek, s olyan vitéz harcosok, hogy „kétannyi töröknek” is megfelelhétnének. Ugyanakkor a leírásban ismét erős anakronizmus jelenik meg. Listius szerint, amikor az erdélyiek „hallják”, hogy a „magyarok” veszedelemben vannak, „szomszédjuk” segítségére sietnek. Szerzőnk tehát már a korabeli különálló Erdélyi Fejedelemséget ábrázolja, nem pedig az 1526. évi viszonyokat.

Oly szép készülettel, s ékes fegyverekkel, indult az Erdélyi had
Mind kinek Zázloján, írva kopíáián, vagyon egy kegyetlen vad,
Márs Iskoláiában, s tanultak hadában, ő felöllök azt mondhad,

Két annyi Töröknek, mondhatom de töbnek, ezek meghfelelhetnek,
Fel gyulat elméiek, s szomiu a’ gégieiek, szárat ina nyelveknek,
Török, vért ki-ontván, s ezt régen kívánván, tudom meghrészegesnek,

[...]

Halván Erdélyi nép, ki vitézséggel szép, hogy Török Magyarokra,
Fogait megh fente, s körmeit törlötte, mint ölyü galambokra,
Dühösül bé rohant, s kegyetlen praedát hánt, s el-teriett, határokra,

04750. https://library.hungaricana.hu/hu/view/JezsuitaGimnaziumokDiakjai_2_Nagyszombat/?pg=218&layout=s&query=Listhius (Hozzáférés: 2021. 01. 30).

⁴³ KISSNÉ BOGNÁR Krisztina, *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 13 (Budapest: ELTE Levéltára, 2004), nr. 1099. (A matrikula a gimnazisták neveit is tartalmazta.) A Listius bécsi tanulmányaival kapcsolatos adatokat már Knapp Éva is hasznosította. Ld. KNAPP Éva, „Volucris rota vertitur anni”: Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poétikatörténeti hátteréhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 3–30, 5–6, et passim.

Mint fene Oroszlány, praedáinak lest hány, akként Erdélyiek-is,
Szomszédgyok kárára, s szabadulására, mozdulának ezek-is,
Maidan számot vetnek, s Törökökből vetnek, a' földre sokakat-is.
(VI. 65–66, 69–70)

Szapolyai ábrázolása ugyancsak ebbe az irányba mutat. Listius természetesen pozitív szereplőként lépteti fel őt, ahogy forrása, Brodarics is.⁴⁴ Érdekesebb azonban, hogy róla is azt írja: kész a „magyarokkal” együtt meghalni.

Erre nézve azért, házája Királyért, ott akart jelen lenni,
Maga személyében, és vitézségében, véle együt próbálni,
Mert nem szánta volna, ha lehetet volna, Magyarokkal meghalni.
(XIII. 6)

Erdélynek és vajdájának ilyen pozitív színben való feltüntetése biztosan nem csupán Brodarics hatása – erről éppen az anakronisztikus ábrázolás árulkodik. Itt részben egyfajta transzilvánizmusról, regionális tudatról lehet szó.⁴⁵ Listius kapcsolódása Erdélyhez többszörösen összetett. Először is felmenői, illetve származása miatt: édesapja, Listius (Listhi) Ferenc Bethlen Gábor bizalmi embere volt, édesanyja a törzsökös erdélyi famíliából származó Gyulaffi Zsuzsanna.⁴⁶ Másodszor egy ifjúkori „ballépés” miatt: 1644-ben nagybátyjával, Listius Jánossal együtt I. Rákóczi György mellé állt, és ezért III. Ferdinánd jószágvesztéssel sújtotta őket – később azonban kegyelemben részesültek.⁴⁷ Harmadszor pedig azért, mert bár Listius a család mosoni székhelyén, Köpcsényben rendezkedett be, családi és egyéb összeköttetései nem szakadtak meg Erdéllyel: erre mutat legalábbis, hogy anyai örökségének a maga részére való biztosítása érdekében 1655-ben felvette a kapcsolatot II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel.⁴⁸

Lehet azonban, hogy a fentiekén kívül más oka is van a pozitív Erdély-képnek a műben. A Habsburg Birodalom és Erdély viszonya a linzi béke megkötése és

⁴⁴ Vö. KASZA, *Egy korszakváltás...*, 197–200; TÓTH, „Bűnbakképzés és propaganda...”, 84–85.

⁴⁵ A kérdéssel utóbb Tóth Zsombor publikált több tanulmányt. Így Heltai Gáspár transzilvánizmusára ld. TÓTH Zsombor, „A Heltai Galaxis: Írás/tudás, mentalitás és tradíció Heltai Gáspár történetírói munkásságában”, in TÓTH, *A történelmem terhe...*, 82–118, 108–111; Bethlen Miklóssal és Cserei Mihállyal kapcsolatban ugyanerről: TÓTH Zsombor, „Emlékirat és patriotizmus: Bethlen Miklós és Cserei Mihály regionalizmusa”, in TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kézírtas irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, Irodalomtörténeti Füzetek 178 (Budapest: Reciti, 2017), 134–157.

⁴⁶ Ld. VARGA, CS. HAVAS és STOLL, *Madách Gáspár...*, 772.

⁴⁷ Az erre vonatkozó okiratot ld. KOMÁROMY, „Adatok...”, 339; még ld. uo. 336.

⁴⁸ A levelet ld. uo., 343–344.

törvénybe iktatása (1645, 1647) után többé-kevésbé nyugvópontra jutott. Ennek volt köszönhető, hogy a magyar királyságbeli rendek egy része, így Pálffy Pál nádor és szövetségesei – Zrínyi Miklós, illetve Nádasdy Ferenc is – jó viszonyt építettek ki a Rákócziakkal, s immár nem ellenségként, hanem politikai szövetségesként tekintettek egymásra.⁴⁹ Nem kizárt, hogy Listius ehhez a politikai széljárdához is alkalmazkodni kívánt.

Hasonló meggondolások, szimpátiák húzódnak meg a horvát bán és a nádor méltatása mögött. Az előbbi 1526-ban Batthyány Ferenc, aki Listiusnál „jeles vitéz”, „hűséges”, „kellemetes”, „serény”, ezért aztán „dichirhetem méltán” – amint írja. Vajon ez egy udvarias gesztus saját osztályos társa, Batthyány Ádám, a nagyhatalmú főrend felé? Vagy éppen Zrínyi Miklóst, a költői mintaképet, a korabeli horvát-szlavón bánt akarta megtisztelni ezzel? Magam nem zárnám ki egyiket sem. Ilyesfajta következtetéseket lehet tenni a nádori méltóság többszöri kiemelése kapcsán is, bár itt Listius elsősorban a hivatal fontosságát húzza alá, s azt a sarkalatos nemesi-rendi álláspontot hangsúlyozza, miszerint az ország, vagyis a rendek választják annak betöltőjét, és hogy ez a második tisztség a király után.⁵⁰ Hogy ez most az aktuális nádor, Pálffy Pál és csoportja felé való közeledést jelzi-e, vagy csak a nemesi-rendi szemléletet, egyelőre nehéz eldönteni, de bizonyosan tudatos tematizálásról van szó.

Mohács mint történelmi esemény értékelése Listiusnál

Listiusnál a mohácsi csata mint történelmi esemény már szilárdan korszakhatárként jelenik meg. Istvánffy Miklós volt az, aki a leghatásosabban kifejtette, miért volt fordulóponthoz az ütközet; itt talán az ő hatásával számolhatunk.⁵¹ Listius odáig megy, hogy megszemélyesíti, és megszólítja a csatamezőt:

⁴⁹ Ld. erre Anna FUNDÁRKOVÁ, „Egy királysági politikus és az erdélyi fejedelmi udvar a 17. század közepén: Pálffy Pál országbíró és nádor erdélyi kapcsolatai (1646–1653)”, *Századok* 142 (2008): 943–966; KÁRMÁN Gábor, *Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után* (Budapest: L'Harmattan, 2011), 201–226; TOMA Katalin, „Egy dunántúli nagyúr erdélyi kapcsolatai: Nádasdy III. Ferenc és II. Rákóczi György”, *Századok* 146 (2012): 1161–1188, 1162–1163.

⁵⁰ Báthory István nádorrról: „Méltó volt e tisztre, országtól is erre, azért választatott volt” (LISTIUS, *Magyar Márs...*, V. 43). A nádori méltósággal kapcsolatban kiemeli, hogy rangban a második a király után, és régi szokás szerint „kapitány” háborús időben. Ehhez még a vitatott hitelességű nádori cikkelyeket is idézi jegyzetben. Ld. uo., V. 73. A nádori méltóság kiemelt fontosságára a korabeli rendi politizálásban ld. PÁLFFY Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*, História Könyvtár – Monográfiák 27 (Budapest: História-MTA TTI, 2010), 280–286.

⁵¹ Istvánffy Mohács-képére, a csata korszakhatárként való bemutatására ld. TÓTH, „Bűnbakképzés és propaganda...”, 143–144.

Te Mohác mezéje, sok vitéz veszélye, rajtad édes hazánknak!
 Te szakasztád végét, s düchöséges Egét egész Magyar Országának!
 El-töréd virágját, s megh-öléd Királyát, mi fényes Koronánknak!
 (XI. 110)

A rendkívüli fontosság rendkívüli érdeklődéssel járt Listius részéről. Az utószóban elárulja, hogy komolyan foglalkoztatta a csata története és a király eleste, Brodaricsot többször végigolvasta, és sokat rágódott rajta.⁵² Ez egyébként azt is jelzi, hogy talán nem csupán egy Zrínyiáshoz hasonló tárgyat keresett, hanem önmagában is érdekelte a téma.

Ami a csata értelmezését, a lehetséges magyarázatokat illeti, Listius először a kifürkészhetetlen isteni akaratban, illetve a magyarságot a bűneiért megbüntető Atyában találja meg a katasztrófa okát, amint Zrínyi is.⁵³ Emellett több helyen is sztoikus ízű elmélkedést olvashatunk az emberi dolgok mulandóságáról, a királyok vagy egész országok felett is pálcát törő istenségről.⁵⁴ Súlyos hibaként emlegeti továbbá szerzőnk a magyarok „hertelenségét”, vakmerőségét⁵⁵ – bár ez a motívum a Brodarics-féle alapműben is jelen van. Listius egy helyen egyenesen megszólítja a katonákat, horatiusi modorban: „Mit siecz károdra, Magyar romlásodra? várd-megh segítségedet!”⁵⁶ Ez a módszer, a költői kérdés, a szereplőkhöz intézett tanácsok, közbevetések egyébként Zrínyi stílusára emlékeztetnek.⁵⁷

A szorosan követett Brodarics-féle narratíván túl viszont egy csekélyke reményt is nyújt a költemény. A vereséget a „hertelenség” okozta, s egyben az isteni akarat, amely a szulejmáni világbirodalom görgetegét használta eszközül; de az isteni akarat volt az is, amely aztán elfordította Szulejmánt Magyarországról, s visszaszólította egyéb ügyek, belső zavargások miatt Isztambulba, s ezzel legalább részben megkönyörült a nyomorult hazán (XIII. 71–75). Mi adhat tehát reményt Listius szerint, 1653-ban? Egyrészt maga az isteni gondviselés, amely megkegyelmezhet most is, sőt megengedheti a bosszút a törökökön. („Fordicz ostorodat, rájok haragodat, s szánakozzáj rajtunk már”, XIII. 79.) De reményt adhat a sztoikus *translatio imperii* gondolata is, amely egykor a magyar birodalmat temette el, de ahogy Szulejmán hatalmának, úgy az Oszmán Birodalomnak is véget vethet. Mindez nincs kimondva, de a szultán mulandóságának, hatalma későbbi semmivé válásának hosszas

⁵² Ld. LISTIUS, *Magyar Márs...*, Peroratio 8.

⁵³ Uo. I. 72–79; XIII. 76–77. Zrínyi Miklósnál: ZRÍNYI, *Obsidio Szigetiana*, I. 7–27. A magyarok „Szkítiából” való kihozatala Listiusnál is szerepel, Zrínyi hatására: ennek egyértelmű 16. századi reformatori párhuzamaira (Farkas András stb.) ld. KLANICZAY, *Zrínyi Miklós*, 98–111.

⁵⁴ Ld. pl. LISTIUS, *Magyar Márs...*, X. 1–23.

⁵⁵ Uo. VI. 52, 56, 60, VII. 80, VIII. 1, 4, XII. 110.

⁵⁶ Uo., VIII. 16. Még ld. Horatius, Epod. 7, 1. („Quo quo scelesti ruitis?”)

⁵⁷ Ld. KLANICZAY, *Zrínyi Miklós*, 264–265.

ecsetelése – ami persze ismét Zrínyi műve felé mutat – ezt az érzetet kelti (XIII. 80–86). A *Szigeti veszedelemben* azonban az elégtétel már részben az eposzban megtörténik, a szultán meghal, tábora szétzúlik, vagyis az isteni akarat a szigeti hősök vértanúságának köszönhetően új irányt ad a történelemnek⁵⁸ – Listiusnál a reménysugár halványabb, a bizakodás tartózkodóbb, de kétségkívül jelen van.

Van még emellett valami, ami szerzőnk szerint derűlátásra adhat okot: ez pedig a magyar hadi vitézség. Láthattuk, hogy Mohácsnál – legalábbis Listius előadásában – egy nagyszerű magyar sereg gyűlik össze, csupa bajnok vitéz főúrral, illetve katonával, akikben egyaránt ott van „az igaz magyar vér”, s akik éppen olyan vitézül harcolnak a török ellen, mint elődeik, a Hunyadiak és Kinizsi, és mint kései utódaik, a „török vért eresztő” kortárs katonák. A Magyar Mars, azaz a hadi virtus tehát állandó, a magyar nemzet legfőbb attribútuma. Fentebb azt is láttuk, hogy miben áll ez a vitézség: a török ellen való folytonos harcban, rajtaütésben, kopjatörésben, lesvetésben – ahogyan azt szerzőnk balassizáló modorban, a vitézi ethosz teljes kelléktárával megjeleníti.

Vélhetően nem is olyan életidegen ez a kép, hiszen a 17. századra a magyar társadalom erősen militarizálódott. A vitézlő renddel egy új társadalmi réteg alakult ki, nem beszélve a főúri magánhadseregekben katonáskodó egyéb katonaelemektől, vagy éppenséggel a hajdúkról.⁵⁹ Csak az volt a kérdés, hogy meddig bírja az ország a folyamatos hadiállapotot, a határmenti kis háborút, a portyákat, hódoltatásokat, a folyamatos bizonytalanságot.⁶⁰ A sok virtuskodás között Listius is érezteti, milyen rettenetes tehertétel ez a szakadatlan küzdelem, így amikor a török rabságba hurcolt magyarok sorsáról ír: ez az egyik legszebb és legszomorúbb része a műnek (XIII. 64–67). Az ország ellenálló képessége tehát csökkent, és voltak, akik feladták: újabb és újabb falvak, városok hódoltak meg a töröknek, noha éppen az 1655. évi országgyűlésen hoztak szigorú büntetést ellene.⁶¹

Összefoglalólag azt mondhatjuk, hogy Listius magáévá tette azt a hitet és meggyőződést, amely saját korának magyar főrendjeit, katonai és világi vezetőit, a Zrínyieket, Nádasdyakat, Batthyányakat, Esterházyakat egyaránt jellemezte, s amely megjelent a főúri rezidenciák freskóin, templomok oltárképein, tézislapokon, prózai és költői művekben egyaránt: a kiábrándító közállapotok ellenére (vagy éppen azért) valósággá válhat a századéves álom – valósággá *kell* válnia –, tudniillik a török

⁵⁸ Vö. BENE Sándor, „Szigeti veszedelem...”, 158.

⁵⁹ Ld. erre újabban KOLTAI, *Batthyány Ádám...*, 292–293.

⁶⁰ Minderre részletes munka, a 17. század első feléből származó adatokkal, fontos megállapításokkal: ILLIK Péter, *Minden nap háború: A Magyar Királyságbeli török kártételek anatómiája (1627–1642)*, (Budapest: L'Harmattan, 2013.)

⁶¹ Vö. PÉTER Katalin, „Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról”, *Századok* 106 (1972): 653–666, 661–663; a falvak oszmán hódoltatásra újabban ld. ILLIK, *Minden nap háború...*, 29–36.

legyőzése. Ennek Listius megjelölte a feltételeit is. Szerzőnk szerint a magyarságnak bíznia kell saját erejében és alkalmasságában, az „igaz magyar vérben”; össze kell fogni, és akarni kell a bosszúállást; továbbá az új katolikus nemesi ideológiának megfelelően a patrónához és Szent Istvánhoz kell fohászkodni, hogy mindez megvalósuljon. S hogy mennyire volt ez a biztatás reális? Tudjuk, hogy Zrínyi, Listius és a magyarság álma csak harminc évvel később vette kezdetét, s akkor sem annyira a magyarok virtusának, mint inkább egy nemzetközi koalíciónak köszönhetően. Talán nem is a realitásban volt a lényeg, hanem abban, hogy legalább *legyen* valami bizakodás, hogy véget érhet a török uralom. Zrínyi nagy eposza mellett ezt a makacs reménykedést táplálta – részben más eszközökkel – a *Magyar Márs* is.